

O‘ZBEK VA QORAQALPOQ TILLARI LEKSIK QATLAMIDAGI YANGI O‘ZLASHMALAR TAHLILI

Abdullayev Shuxrat

Qoraqalpoq davlat universiteti

o‘zbek tilshunosligi kafedراسi dotsenti

O‘razboyev Olimjon

Qoraqalpoq davlat unversiteti magistranti

Annotatsiya: Maqola o‘zbek va qoraqalpoq tilining lug‘at sohasi va uning boyish manbalari hamda usullariga doir masalalarga bag‘ishlangan. Unda o‘zbek va qoraqalpoq tillariga o‘zlashgan so‘zlar hamda bu tillarning ichki imkoniyatlari asosida paydo bo‘layotgan yangi leksemalarning ma‘nolarini ochib berish va izohlash nazarda tutilgan.

Kalit so‘zlar: Lug‘atchilik, leksikografiya, ijtimoiy aloqalar, yangi so‘zlar, zamonaviy leksika, til va madaniyat, fan-texnika.

Abstract: The article is about the vocabulary of the Uzbek and Karakalpak languages and its rich sources and methods. Words adapted to Uzbek and Karakalpak languages and it is intended to reveal and explain the meanings of new lexemes emerging on the basis of the internal capabilities of these languages.

Key words: lexicography, lexicography, social relations, new words, modern lexicon, language and culture, science and technology.

Аннотация: В статье речь идет о лексике узбекского и каракалпакского языков и её богатых источниках и методы. Слова адаптированы к узбекскому и каракалпакскому языкам

и призван выявить и объяснить значения новых лексем, возникающих на основе внутренних возможностей этих языков.

Ключевые слова: лексикография, лексикография, социальные отношения, новые слова, современная лексика, язык и культура, наука и техника.

XIX-XX asrlar jamiyat hayotida boshlangan tarixiy o'zgarishlar so'zlarning o'zlashishi va ularning iste'moldan chiqib ketish jarayonining tezlashgan davri bo'ldi. XX asrda maktablar tashkil etilishi, ommaviy savod chiqarish, gazeta va jurnallarning chop etilishi bu jarayonni yanada tezlashtirib yubordi. Bu davrning muhim xususiyati shundaki, tilimizga nafaqat ruscha so'zlar, balki ko'plab inglizcha, xitoycha, fransuzcha, ispancha so'zlar rus tili orqali kirib kelgan bo'lsa, leksikamizdagi ko'p miqdordagi forsha-arabcha so'zlar nafaqat so'zlarga aylandi yoki iste'moldan chiqib ketdi.[1,12] Shu bilan birgalikda, XX asr o'zbek va qoraqalpoq tilshunosligi uchun yuksalish asri bo'ldi. Ona tili darsliklarining yaratilishi, tilshunoslik nazariyasi bo'yicha tadqiqotlar olib borilishi, ilmiy jurnallarning nashr etila boshlashi, ilmiy maqolalar, nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalarining yuzaga kelishi, filologik va ensiklopedik lug'atlarning chop etilishi o'zbek va qoraqalpoq tilshunoslari tomonidan yaratilgan ulkan ilmiy meros hisoblanadi. So'nggi yuz yil ichida jamiyat taraqqiyoti sezilarli darajada tezlashib ketdi. Insonlar ongi, ularning dunyoqarashi ham shunga muvofiq soddalikdan murakkablikka qarab o'zgardi. Shuningdek, insonlarning kundalik iste'molidagi so'zlari ham nutqiy rivojlanishda bo'ldi, ko'p ma'nolilik kasb eta boshladi. Shunga muvofiq zamonaviy lug'atlarga bo'lgan ehtiyoj ham kuchaydi. O'tgan asr tilshunosligimiz borasida qilingan ishlar rus tilshunosligi bilan bevosita bog'liq edi.

Birgina tilshunoslikning leksikografiya sohasi kuzatiladigan bo'lsa, mavjud lug'atlarning deyarli ko'pchiligi rus tili lug'atlari andozasi asosida yaratildi. Yaratilgan lug'atlar ilm-fan taraqqiyotiga katta hissa qo'shadi. Biroq bu lug'atlarning ayrimlarini tilimizning o'ziga xosligi, milliy xalq madaniyati asosida qayta ishlab chiqish hozirgi kunda ham zarur masala bo'lib qolmoqda. Tan olishimiz lozimki, o'tgan asrning 80-yillariga kelib o'zbek lug'atchiligi borasidagi ishlar susaydi, ilm-fan yangiliklari, leksikografiya sohasidagi nazariy ishlar amaliyotga tatbiq etilmadi, zamonaviy yangi lug'at turlari yaratilmadi, tilda mavjud lug'atlar mukammallashtirilib qayta ishlanmadi, jahon leksikografiyasi yutuqlariga tayanib ish tutish, yig'ilgan tajribalarni amaliyotga tatbiq etish ishlari amalga oshirilmadi.[2,124] Natijada o'zbek va qoraqalpoq tili

lug'atchiligi nafaqat rus lug'atchiligi, balki jahon lug'atchiligidan orqada qolib ketdi. Aniqroq qilib aytadigan bo'lsak, leksikografiyadagi o'sish susayib, keyinchalik bu sohada keskin o'zgarishlar deyarli sezilmadi.

Tilda so'z o'zlashish jarayoni, asosan, xalqaro aloqalarning kengayishi, bozor munosabatlari shakllanishi, tovarlarning keng ko'lamda savdo-sotig'i, mafkuraviy yoki ijtimoiy aloqalar doirasida yangi tushunchalarni ifodalash ehtiyoji, jamiyatning ma'lum bir tuzumdan yangi shaklga o'tishi kabilar bilan bog'liq. Fan-texnikaning jadal rivojlanishi hamda internet tizimi asosida turli tilda so'zlashuvchi kishilarning fikr almashinishi natijasida XX asrning so'nggi choragidan boshlab dunyo miqyosida globallashtirish zamonaviy texnologiyalarga oid so'z va atamalarning baynalmillalashuvi kuchaydi. Shuningdek, bu holat jamiyatning siyosiy, ma'naviy, madaniy, iqtisodiy sohalaridagi o'zgarishlar bilan bog'liq. Bu davrda yangi o'zlashmalarning, avvalo, siyosiy sohaga oid bo'lgan *press konferensiya, brifing, spiker* kabi birliklarning kirib kelishi kuchaydi, ayrimlarida ishlatish faollashdi. Shuningdek, *WiFi, trend, menejer, IT, blokcheyn, frilanser, hub* kabi fan-texnikaga oid yangi so'zlar, iqtisodiyotga doir *marketing, marketolog, bitkoin, avtokredit, mikroqarz, open byudjet* kabi so'zlar, madaniy sohaga oid *shoumen, galakonsert, modalar haftaligi (Fashion week)* so'zlari shular jumlasidandir. Fan va turmush lug'ati o'rtasida to'g'ridan to'g'ri va yaqin aloqa mavjud. Har qanday fan o'sha xalqning tili va nutqining tafakkuri erishgan yutuqlardan irmoqlanadi, aslida. Adabiy tilga yangi leksemalar o'zlashtirilishining mavjud nolisoniy omillar qo'llanadigan tushuncha yoki narsa-hodisaning ijtimoiy hayotdagi muhimligi va dolzarbligi bilan bog'liq. Zamonaviy leksikani badiiy nutqda qo'llashning asosiy sababi badiiy tasvir maqsadiga mos vaziyatni yaratish va yetkazishdir. Shu nuqtayi nazardan, badiiy so'z ustalari o'z asarlarida yangi leksikadan foydalanadilar. Bu ijodkorning so'z qo'llash mahoratiga bog'liq. Ta'kidlash lozimki, zamonaviy leksika badiiy nutqda obrazlilik muammosini hal etishda ko'p vazifa bajaradi. Yangi leksemalarni qiyosiy tadqiq qilish murakkab vazifa hisoblanadi. Chunki bunda leksemalarning o'zigina emas, balki shu sohaga doir bir qancha ma'lumotlari aks etadi. Bugungi kunda internet tarmog'ida va og'zaki

norasmiy suhbatlarda qo‘llash avj olgan asli slavyan tillaridan kirib kelgan “OK” o‘zlashmasining [10:216] o‘zbek tilida “ma‘qul”, “bo‘pti”, “yaxshi” kabi muqobil variantlari mavjud.. Shiddat bilan rivojlanayotgan bugungi zamonimizda o‘zbek va qoraqalpoq tillari ingliz, rus tilidagi so‘zlar yoniga nemis, fransuz, koreys, xitoy va boshqa tillardagi turli – tuman atamalar ham kelib qo‘shilmoqda. Shulardan biri “challenge” [10 : 51] so‘zi. Bu o‘zlashma tele va radio, gazeta va jurnallar, hattoki, ayrim rasmiy davlat tashkilotlarida ham qo‘llanilib kelinmoqda. Bu so‘zning o‘zbekcha tarjimasi “tashabbus”, “chaqiriq” degan ma’nalarni anglatadi. Shu kabi o‘zlashmalardan yan biri “competence” [10 : 60], rus tilida “компетенция” shaklidagi bu so‘z asli “mahorat”, “qobiliyat”, “layoqat” ma’nolarini beradi va ijtimoiy-siyosiy sohaga doir yangi so‘z hisoblanadi. “Investor “, “investitsiya” bu so‘zlar iqtisodiyot sohasiga doir yangi o‘zlashmalardir. Bu birliklar tilimizga “sarmoyador”, “sarmoya”shaklida tarjima qilinadi. Shunday guruhga mansub so‘zlardan yana biri “creative” [10 : 69] so‘zidir. Ingliz tilida “creative”, rus tilida “креативный” tarzidagi bu so‘z har ikki tilda “ijodiy” ma’nosini anglatadi. Bunday so‘zlar tilimizda juda ko‘p. Masalan, “sauna” inglizchada, “isitilgan va usti ko‘milgan qishki uy” ma’nosini anglatadi. Shuningdek og‘zaki nutqimizda keng qo‘llyotgan yuridik sohaga doir o‘zlashmalardan asli ruscha “договор” [14:258] “рапорт”, “характеристика” [14:639],”акт”, “протокол”,”норма” so‘zlarining esa tilimizda “договор-shartnoma”, “рапорт-bildirish”, “характеристика-tavsifnoma”,”акт-dalolatnoma”, “протокол-bayonnoma”,”норма-me’yor” kabi tarjimlari mavjud. Lekin, shuni e’tibordan chetda qoldirmaslik joizki, yangi leksemalarning muqobilini topish va qo‘llash ma’noni to‘la ochib bera olmaydi. Lug‘aviy muqobillik ko‘pincha leksik birlik haqida to‘g‘ri tasavvur uyg‘otmaydi, chunki ikki tildagi o‘zaro muqobil terminlar turli tushunchalarni yoki bir-biriga yaqin bo‘lgan, lekin ma’no ko‘lamining turlicha ekanligi bilan farqlanadigan tushunchalarni ifodalaydi.[3,52] Shu sababli yangi leksemalarning qiyosiy tahlilini amalga oshirish va ularni bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilish yo‘llarini shunchaki bayon qilib berish emas, balki shu tilning butun sohalariga oid zamonaviy leksemalarning kompleks tadqiqini amlaga oshirish zarur.

Buning uchun ,avvalo, yangi soʻzlarning til lugʻaviy tizimidagi maqomini va uning yangi boʻlmagan leksemalardan farqlaydigan belgilarini aniqlab olish joiz. Demak, yangi (zamonaviy) leksika tilimizdagi lugʻat boyligiga sezilarli taʼsir koʻrsatadi. Ammo, bunday leksemalarni oʻzbek tilida ham, qoraqalpoq tilida ham qoʻllashda kamchiliklar koʻzga tashlanmoqda. Ayniqsa, teledasturlar va reklama eʼlonlarida yangi leksemalarni oʻrinsiz qoʻllash va yangi ochilayotgan obyekt noml ariga mos boʻlmagan yoki notoʻgʻri yozilayotganligi bu boradagi tadqiqotlarning kam ekanligining dalilidir. Bunday terminlar tilga oʻzlashgandan keyin umumtil leksikasiga aylanganda til madaniyatiga ham sezilarli taʼsir koʻrsatadi.

Til madaniyatning fenomeni, madaniyatning tashuvchisi sifatida oʻrganiladi. Zamonaviy leksika toʻgʻridan-toʻgʻri lingvokulturologik birlik sifatida qaralmasa ham maʼlum tilda qoʻllanilishi, til egasining madaniy darajasiga taʼsiri jihatini hisobga olib til madaniyatidagi oʻrnini belgilash ham bugungi kundagi til masalasining yechilishi lozim boʻlgan jihatlaridan biridir.

Soʻz oʻzlashish jarayoni har bir jonli tilga xos boʻlgan qonuniyat boʻlib, dunyo tillari orasidagi ijtimoiy-madaniy, maʼnaviy sohalar asosida toʻxtovsiz harakatda boʻladi. Ingliz tili hind-yevropa tillari oilasining german guruhiga kiradi. Inglizcha soʻzlarning oʻzlashishi nafaqat oʻzbek tiliga, balki qoraqalpoq tiliga ham taʼsir qildi. Biroq rus tili ham ingliz tili singari hind-yevropa tillari oilasiga mansub boʻlgani bois bu tilning taʼsirini tilimizga nisbatan faolroq sezilishini kuzatish mumkin.

Oʻzbek va qoraqalpoq tiliga inglizcha yangi oʻzlashma soʻzlarning oʻzlashish yoʻllari turlichadir. Qator yangi tushunchalar va hodisalar oʻzbekcha yoki qoraqalpoqcha nomlanishga ega boʻlmasa yoki oʻzlashma soʻz tushunchaning (sinonimiga nisbatan) turli qirralarini ifodalash va nomlash jihatidan oʻzining ijobiy va samarali taʼsiriga ega boʻlsa, toʻgʻridan-toʻgʻri oʻzlashtirish yoki aynan oʻzlashtirish usulidan foydalanilmoqda. Masalan, *chat (chat) – suhbat, bifshteks – (beefsteaks) – qovurilgan mol goʻshtini qaylaga solib beriladigan ovqat turi, mani (money) – pul, boy-frend (boy-friend) – doʻst, oʻrtoq* kabi soʻzlar ham ayrim reklama, bolalar kiyim-kechaklari yoki aholi eʼtiborini tortuvchi buyumlarda aks etmoqda. [4,56] Bu kabi

soʻzlar odatda tushuncha ifodalashi jihatidan ingliz yoki boshqa tillarda oʻz ekvivalentiga ega boʻlsa-da, biroq ulardan uslubiy jihatdan u yoki bu xususiyatiga koʻra maʼnoni tasviriy ifodalashiga koʻra farqlanadi. Bugungi kunda matbuot va jamoat mutaxassislarining fikr-mulohazalariga koʻra, 40-50 yoshdagi kishilarning fikrlari hozirgi yoshlar nutqidan qoniqish hosil qilmayotgani va yangi oʻzlashayotgan soʻzlarga nisbatan salbiy munosabatda ekanligini aniqlashgan.

Xulosa qilib aytganda, oʻzlashma soʻzning oʻzlashgan tilda sinonimi boʻlsa, uning qoʻllanishi uchun turli sabablar mavjud boʻladi. Yaʼni, sinonim sifatida kirib kelgan soʻz tilda termin sifatida yashaydi yoki uslubiy maʼno ifodalovchi soʻz boʻladi yoki oʻz zidlanuvchi soʻzga nisbatan mavhum tushuncha ifodalaydi, baʼzan esa yoshlar orasida odat tusini olmoqda.

Zamonaviy terminlarning bunday qoʻllanilishi tilimiz madaniyatiga, jumladan, nutqimiz madaniyatiga salbiy taʼsir etayotganligini ham qayd qilishimiz lozim. Tilimizning jozibasini, sofligini va mavqeyini saqlash, avvalo, har birimizning ustuvor vazifamiz boʻlishi darkor.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1. Oʻzbek tili leksikologiyasi (jamoat). – Toshkent, «Fan», 1981-y., – 12-b.
2. Hojiyev A. Oʻzbek tili sinonimlarining izohli lugʻati, 1974. – 124-b.
3. Zamirjon Butayev “Inglizcha – oʻzbekcha oʻzbekcha – Inglizcha lugʻat “ 24 000 soʻz Oʻninch nashr.-Toshkent , 2015
4. Barotov Z. Iqtisodiy matnlarda neologizmlarning tarjima qilinishi. S., 2013
5. Anikina A. Iqtisodiy atamalar lugʻati inglizcha-ruscha.-T., 1993
6. Abdullayev Sh., & Abdullayev, O. (2023). Oʻzbek va qoraqalpoq tillarida iqtisodiyot sohasiga doir zamonaviy leksika. *Talqin va tadqiqotlar*, 1(31).